

Ена С. МИРКОВИЋ*

Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

Александар М. АЗДЕЈКОВИЋ**

Храм Светих Апостола Вартоломеја и Варнаве, Београд

„ИЗДРЖИТЕ ЧАСНО”: СВЕШТЕНСТВО АРХИЕПИСКОПИЈЕ БЕОГРАДСКО-КАРЛОВАЧКЕ ИЗМЕЂУ БОМБИ, ЛОГОРА И РЕВОЛУЦИОНАРНОГ ТЕРОРА (1941–1944)***

Апстракт: Рад разматра страдање свештенства Српске православне цркве на простору Архиепископије београдско-карловачке током Другог светског рата. Циљ истраживања је да се прикаже сложен положај свештенослужитеља у условима ратних разарања, окупационе репресије и револуционарног насиља током рата. Истраживање је засновано на анализи архивске грађе, црквене документације, летописа, мемоарских извора и усмених сведочења, уз критичко упоређивање података. Резултати указују да је свештенство било изложено различитим облицима страдања: погибијама у бомбардовањима, хапшењима и интернирањима, као и убиствима која су се одиграла у контексту револуционарног терора. Посебна пажња посвећена је студијама случаја јеромонаха Емилијана и јереја Бранислава Марковића, чије судбине илуструју механизме локалних идеолошких обрачуна. Закључује се да страдање свештенства представља важан показатељ положаја Цркве у оквиру Архиепископије београдско-карловачке у условима окупације, ратних разарања и идеолошких обрачуна.

Кључне речи: Српска православна црква, Архиепископија београдско-карловачка, Други светски рат, свештенство, репресија, јеромонах Емилијан, јереј Бранислав Марковић.

Априлско бомбардовање Београда 6. априла 1941. године означило је почетак вишеструких ратних страдања становништва престонице, међу којима су се нашли и припадници Српске православне цркве. У годинама које су уследиле свештенство је било изложено и непосредним ратним дејствима (бомбардовања), и репресивном апарату окупационе управе (хапшења, интернирања, логори), али и идеолошким обрачунима унутар локалних средина, који су у појединим случајевима водили ка свирепим убиствима. Циљ овог рада је да, кроз преглед различитих видова

* ORCID 0000-0002-6876-8898, ena.mirkovic@iskp.ac.rs

** djakonaleksandar@gmail.com

*** Рад је написан у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеном са Министарством науке, технолошког развоја и иновација РС број: 451-03-33/2026-03 од 29. 1. 2026. године.

страдања и кроз издвојене студије случаја, прикаже сложен положај свештенослужитеља на простору који данас обухвата Архиепископија београдско-карловачка током Другог светског рата. Посебан део овог истраживања посвећен је анализи појединачних судбина које на упечатљив начин осветљавају сложеност положаја свештенства у ратним и револуционарним околностима. Као студије случаја издвојени су јеромонах Емилијан (Бановачки), игуман манастира Рајиновац, и јереј Бранислав Марковић, парох у Умчарима. Њихове трагичне судбине представљају примере страдања свештенослужитеља који нису били непосредни учесници оружаних сукоба, али су страдали услед идеолошких подела. Кроз анализу њихових животних путева, околности страдања и каснијег архивског третмана, настоји се да се прикаже како су рат, револуција и репресија обликовали судбину појединаца и колективно памћење Цркве и локалне заједнице.

Полазиште за истраживање ове теме чине архивски документи и црквена документација (извештаји, картони, матичне књиге, летописи, записници), допуњени мемоарским и хроничарским записима, као и усменим сведочанствима очевидаца и породичним предањима која су накнадно записана. У том контексту, истраживање се ослања и на систематичан увид у грађу црквених архива, документа Светог архијерејског синода, архиве појединих парохија и манастира, као и на доступну литературу и локалне хронике које осветљавају конкретне догађаје и личности. Посебна пажња посвећена је критичкој верификацији података и уочавању неслагања у изворима (непрецизне године рођења, непотпуна имена, различити наводи о месту и околностима смрти, празнине у архиви), као и контекстуализацији страдања у оквир ратних дејстава, окупационе репресије и револуционарног насиља.

РАТНА РАЗАРАЊА И СТРАДАЊЕ СВЕШТЕНСТВА У БЕОГРАДУ 1941–1944.

Први дани рата донели су Београду разарања несагледивих размера. Разрушена инфраструктура, велики број цивилних жртава и паника становништва захватили су и црквене објекте и свештенство које је деловало у престоници. Свештеници су се у тренутку напада налазили у храмовима, парохијским домовима или у непосредној близини својих цркава, те су се и сами нашли међу жртвама бомбардовања. Разарања су погодила више храмова и црквених здања, а међу страдалима били су и протојереј-ставрофор Велимир Марковић и протођакон Веселин Васиљевић, који су погинули у близини Вазнесењског храма (Миахиловић 1941: e-book). Тог васкршњег јутра живот је изгубио и јереј Добривоје Мандић (*Споменица православних свештеника* 1960: 96).

Страдање није погодило само свештенство, већ и верни народ који се, упркос ратним околностима, упутио ка храмовима на васкршњу службу. Код Храма Светог Александра Невског на Дорћолу погинуо је већи број грађана, који су потом сахрањени под олтаром храма. На североисточном зиду цркве постављена је спомен-плоча посвећена жртвама страдалим 6. априла 1941. године у нацистичком бомбардовању Београда, као трајно сведочанство тог трагичног дана (*Краћи историји храма*, 25. 4. 2020).

Током априлског бомбардовања 1941. године разорне бомбе падале су и у непосредној близини Патријаршијског двора, док су две експлодирале у порти Саборне цркве. Када је током дана бомбардовање привремено ослабило, патријарх Гаврило и епископ нишки Јован евакуисани су у Манастир Раковицу, одакле је патријарх већ наредне ноћи, заједно са члановима Краљевске владе, наставио пут ка Манастиру Острог.

Немачке окупационе власти ухапсиле су 25. априла у Манастиру Острог патријарха српског, уједно и митрополита београдско-карловачког, господина Гаврила. После спроведених истрага и тешких малтретирања, припадници СС јединица пребацили су га у Сарајево, а након испитивања он је 1. маја доведен у Београд, где је најпре био затворен у затвору Окружног суда. Већ 5. маја премештен је у Манастир Раковица (Јевтић 1991: 89), где је држан под строгим надзором све до 14. септембра 1944. године, када је заједно са епископом жичким Николајем депортован у немачки концентрациони логор Дахау (Јевтић 1991: 93).

Након успостављања немачке окупационе управе у Београду, окупациона војска је 23. априла заузела зграду Патријаршије и у њој сместила своју команду (Јевтић 1991: 89). У престоницу је 5. маја 1941. године стигао митрополит скопски Јосиф, који је претходно избегао хапшење и могућу смрт од стране бугарских фашистичких власти. По доласку у Београд, као најстарији по чину међу архијерејима, преузео је дужност заменика утамниченог патријарха српског Гаврила. У тешким околностима окупације митрополит Јосиф обратио се верницима после свете литургије у Саборној цркви у Београду 1941. године речима које су остале дубоко упамћене у народном сећању: „Издржите часно, децо моја! Бог је са нама! Ова је сила кратког века!” (Џомић 2003а: 85).

Успостављањем немачке окупационе управе положај Српске православне цркве и њеног свештенства постао је изузетно тежак. Црквена јерархија била је изложена контролама, притисцима и ограничењима, док су бројни свештеници хапшени, испитивани и интернирани. Окупационе власти су свештенство често посматрале као потенцијално непоуздан елемент, што је доводило до превентивних хапшења, затварања и репресивних мера које су у неким случајевима завршавале и стрељањима.

Значајан број свештеника нашао се и у концентрационом логору на Бањици, основаном 5. јула 1941. године, који је постао једно од централних места страдања становништва окупираног Београда. Логор је формиран по моделу немачких концентрационих логора. Његова организација била је подељена на две управне целине: један део налазио се под контролом Специјалне полиције, док је други био у надлежности Гестапоа (Глишић 1970: 133). У Бањичком логору било је заточено пет свештеника из Београда: протојереј Милорад Павловић, парох у Жаркову (књига 8, број 21355), јереј Милутин Стојановић, парох у Баричу (књига 5, број 9861), јереј Живко Богдановић, парох у Гроцкој (књига 5, број 9379), јереј Драгољуб Јовановић (књига 4, број 4511) и јереј Милоје Николић (књига 8, број 20162) за које нема података из које су парохије. После пар месеци проведених у логору пуштени су на слободу.¹

1 Историјски архив Београда (ИАБ), Уверење о заточеницима логора на Бањици за: Стојановић Милутина, Павловић Милорада, Богдановић Живка, Николић Милоја и Јовановић Драгољуба.

У концентрационом логору Бањица био је интерниран значајан број свештенослужитеља Српске православне цркве, чија је судбина у великом броју случајева имала трагичан исход. Многи од њих стрељани су на стратиштима у Јајинцима код Београда. Од укупно 86 заточених свештених лица, чак је 84 припадало Српској православној цркви, а међу њима су се налазили монаси различитих чинова (архимандрити, игумани, јеромонаси и монаси архиђакони), парохијски свештеници (протојереји, јереји и ђакони), као и професори богословије и вероучитељи.²

Посебан вид страдања током ратних година доживели су и свештеници који су, услед прогона у Независној Држави Хрватској (НДХ), били приморани да напусте своје парохије и уточиште потраже у Србији. Током 1941. године у Београд и друге делове Србије стигао је велики број избеглица, међу којима и значајан број свештенослужитеља Српске православне цркве. У првим месецима постојања НДХ свештеници су били изложени убиствима и прогону, а касније су, уз малобројне изузетке, затварани, протеривани и лишавани имовине, која је конфискована у корист државе.

Према подацима Светог архијерејског синода, на територији Србије и Баната налазило се укупно 599 избеглих и протераних парохијских свештеника. По доласку у Србију, они су распоређивани на упражњене парохије, у болнице, као помоћници архијерејским намесницима и старешинама храмова, као и на друга места где је постојала потреба за њиховом службом, посебно тамо где су дотадашњи пароси били оболели или одсутни (Јевтић 1991: 105).

Први транспорт свештеника, прогнаних из НДХ, стигао је на железничку станицу Топчидер у Београду 1. августа 1941. Дочекали су их из Комесаријата за избеглице (Ђурић 1997: 159).

Међутим, тешке последице прогона и зостављања које су многи претрпели пре доласка у Србију оставиле су дубоке трагове, па је изванредан број свештеника преминуо од последица мучења, исцрпљености и старости. Према подацима из званичних новина Српске патријаршије, током рата у Србији је преминуло око двадесетак прогнаних или избеглих свештеника. Само на простору Архиепископије београдско-карловачке живот су окончали епископ загребачки Доситеј (Васић) и петнаест свештеника: Стојан Тркуљић, Миланко Борић, Стојан Врањешевећ, Георгије Недељковић, Љубомир Влацић, Данило Брзакловић, Јован Јевтић, Никола Скакић, Војислав Зоњић, Алекса Поповић, Никола Ерцеговац, Славко Вујасиновић (Ђурић 1997: 161), Бранко Вигњевић, Илија Вурдеља и Јован Чакшираш (Кокотовић 2004: 7). Имајући у виду да је рад црквене штампе био под немачком цензуром, оправдано се претпоставља да подаци о страдалим свештеницима нису потпуни. Допунске податке доноси и књига *Сјоменица љавославних свешћеника*, у којој су забележена и имена протераних свештеника из Срема који су се ушпокојили у Београду: јереј Блажо Голубовић (*Сјоменица љавославних свешћеника* 1960: 59), протојереј Бранко Иванић (*Сјоменица љавославних свешћеника* 1960: 77) и јереј Момчило Нешић (*Сјоменица љавославних свешћеника* 1960: 107).

2 ИАБ, Логор Бањица, Логораши, Књиге заточеника концентрационог логора Београд-Бањица 1941-1944, 33.

Тако су, поред свештеника који су страдали у директним репресивним акцијама окупационих власти и у логорима, тешку судбину доживели и они који су у Србију стигли као прогнаници, чије је страдање представљало још један важан сегмент укупних губитака свештенства Српске православне цркве током Другог светског рата.

САВЕЗНИЧКА БОМБАРДОВАЊА И РЕВОЛУЦИОНАРНИ ТЕРОР – СТРАДАЊЕ СВЕШТЕНСТВА 1943–1944.

Нова фаза страдања становништва, укључујући и припаднике свештенства Српске православне цркве на простору Архиепископије београдско-карловачке, наступила је током савезничких ваздушних напада 1944. године. Бомбардовања Београда, која су уследила у априлу, мају, јуну и септембру исте године, изазвала су велика разарања у граду и значајан број људских жртава. Поред стамбених четврти, општењени су и поједини сакрални објекти, међу којима и Храм Светог Александра Невског и Богородичина црква у Земуну (*Краћи историји храма*, 25. 4. 2020).

Посебно трагичне последице имало је бомбардовање на Васкрс, 16. априла 1944. године, када је живот изгубио свештеник Радомир Продановић заједно са члановима своје породице, страдавши током васкршњег ручка. Овај догађај представља један од примера страдања свештенослужитеља који су постали жртве ратних дејстава, а не директних репресивних мера окупационих власти.

Рођак страдао свештеника Радомира Продановића, књижевник Миодраг Павловић, у својој књизи *Узурпатори неба* оставио је драгоцену сведочанство о његовом животу и трагичној погибији. Према Павловићевим наводима, Радомир Продановић завршио је Богословски факултет Српске православне цркве у Београду, где је и рукоположен, а потом је радио као професор веронауке у гимназији. Био је ожењен Милицом Радаковић, рођаком аутора, са којом је добио сина Душана, а породица је живела у заједничком домаћинству са жениним родитељима и сестром.

О трагичним околностима страдања породице Павловић сведочи следећим речима:

На знак узбуне, 16. априла 1944. оставили су васкршњи ручак и сишли у подрум. После неког времена моја мајка је чула од људи који су бежали из бомбардованог дела града да су на улазу у Улицу Страхињића Бана пале разорне бомбе. Отишла је тамо да види да није неко наш погинуо. Видела је да је зграда где су живели Радаковићи и Продановићи цела. Позивала их је, али нико се није јављао. Вратила се кући уплашена што их нема. [...] Многе куће и зграде су срушене а њихова је остала цела, иако је била погођена бомбом која је експлодирала у подруму. Сви погинули су били извучени из подрума и изложени пред зградом на Улици Страхињића Бана. Иако су били карбонизовани од дејства бомбе могли су се распознати. Погинули су свих шесторо: тетка Љубица, теча Лазо, Вукица, Милица, Радомир и мали Душан. У оба стана није ништа полоњено од детонације, чак ни једна чаша није напрсла, ни једно васкршње јаје није искочило из кристалне чиније на столу. Да су остали да седе за столом преживели би ту катастрофу (Павловић 2000: 59).

Истовремено, архивска грађа указује и на извесна неслагања у каснијим подацима о околностима његове смрти. У Архиву Светог архијерејског синода Српске православне цркве забележено је да је „ђакон Радомир Продановић, катихета из Београда, Архиепископија београдско-карловачка, убијен од комуниста у новембру 1944. године”.³ Међутим, остаје нејасно на основу којих података је после рата Комисији Српске православне цркве достављена информација да је Продановић страдао од комуниста у јесен 1944. године, што упућује на неопходност критичког приступа изворима и упоредну анализу архивске грађе.

Истог дана, 16. априла 1944. године, током савезничког бомбардовања, у свом дому је живот изгубио и протојереј Братислав Маринковић, београдски парох, у педесетој години живота. Његова смрт забележена је у Матичној књизи умрлих Храма Светог Александра Невског за 1944. годину под редним бројем 79 (Пауновић 2020: 79). У истим околностима страдао је и црквењак Ђула Ђукић, чије је име уписано у исту матичну књигу под бројем 137 (Пауновић 2020: 137). Током борби за ослобођење Београда у октобру 1944. године оштећени су и поједини храмови, међу којима Мали храм Светог Саве, као и Храм Светог Георгија на Чукарици, што је представљало наставак разарања сакралних објеката започетог током ратних година.

Посебну категорију страдалих представљали су свештеници који су у ратним и револуционарним околностима били означени као „народни непријатељи”, што је у појединим случајевима доводило до њихове насилне смрти. У атмосфери идеолошких и политичких обрачуна, такве квалификације често су имале тежину коначне осуде. У том контексту треба сагледати и трагичне судбине јеромонаха Емилијана (Бановачког) и јереја Бранислава Марковића.

1. 1. Мученичка смрт јеромонаха Емилијана (Бановачког), игумана Манастира Рајиновац

Јеромонах Емилијан (Бановачки), старешина Манастира Рајиновац, потицао је из Срема, где је рођен 1907. године. О његовом животу сачувано је мало података, а највише се зна о околностима његовог мученичког страдања. На дужност игумана манастира Рајиновац постављен је 1943. године, након упокојења игумана Данила. Манастир Рајиновац, посвећен Рођењу Пресвете Богородице, налази се у атару села Бегаљице, у близини Гроцке, и припада Архиепископији београдско-карловачкој.

Током Другог светског рата Манастир и његово монаштво претрпели су тешка страдања, што је била судбина и многих других српских манастира и храмова у ратним условима. Партизанска група која је у Грочанском округу формирала своју јединицу већ у раним месецима рата оптужила је игумана Емилијана за сарадњу са припадницима Југословенске војске у отаџбини (ЈВуО). Једне вечери припадници те јединице изненада су упали у манастир, понашајући се грубо и насилно. Када их је игуман укорио због таквог понашања, ухапсили су га под оптужбом да пружа отпор, опљачкали Манастир и запалили конак подигнут 1910. године.

Оца Емилијана су потом силом извели из манастира и одвели у оближње село Пударци, где су га, након тешког мучења, убили. Његово тело је сахрањено

3 Архив Светог синода Српске Православне Цркве (АСин СПЦ), кутија 1, Списак страдалих свештеника.

на манастирском гробљу, а у народном памћењу остао је запамћен као добар духовник и човек. Мученички је пострадао 1943. године.⁴

У архивској грађи пронађен је документ под насловом „Извештај Комунистичке партије Југославије Грочанског среза”, упућен 2. септембра 1943. године Окружном комитету КПЈ у Младеновцу, који се односи на активности партизанских јединица у Манастиру Рајиновац и околним местима. У извештају надлежни Д. Милићевић Вучко наводи да се његова чета 30. септембра одморилa у Дражњу, након чега се око 14 часова упутила ка Бегаљици. Даље се у извештају описују акције појединих јединица:

Прва чета ишла у општину и разјурила оружану стражу; а Друга чета напала на манастир Раиновац – старешина манастира давао отпора, запаљена је зграда и калуђер се предао кад је морао да изгоре; III чета ишла у Пударце и ликвидирала Живка Недељковића бив. Км.⁵

У *Грочанској хроници* Тома Расулић, један од учесника догађаја, износи своје виђење у духу тадашњег идеолошког оквира, наводећи да је у манастиру пронађено оружје и четничка архива, те да су калуђер и још једно лице доведени у Пударце, где су им „изречене најстроже казне” (Пилиповић 2024: 84).

Према једном од извора, у октобру 1943. године Манастир Рајиновац изненада је нападнут од стране јединице Народноослободилачке војске. Приликом упада, нападачи су започели паљбу на манастирски конак, у којем су се у том тренутку налазили манастирски радници и послужитељи, предвођени игуманом Емилијаном. Услед снажне пуцњаве, присутни су се уплашили и закључали улазна врата конака. Нападачи су се представили као партизани и борци против фашизма, захтевајући да им се преда наводни четнички одред за који су тврдили да се налази у манастиру и да са њим сарађује игуман. Један од радника објаснио је да у манастиру нема никаквих војних јединица, већ само радника и манастирског особља.

Како ни игуман ни послушници нису пристали да изађу из конака, нападачи су донели сламу, поставили је око зграде и запаљили је. Суочени са пожаром, отац Емилијан и остали су изашли напоље, након чега су сви били везани жицом. После претреса и малтретирања, око четрдесет манастирских радника пуштено је кућама, док је игуман Емилијан задржан и одведен према селу Пударци. Према сведочењима, током пута је подвргнут тешком мучењу – „одсекли су му уши и нос, на челу урезали крст, уз још неколико убода по телу, а потом „код места званог 'Мала чесма' скинули голог и заклали” (Никитовић 1999: 16). Његово унакажено тело мештани су пронашли наредног дана и, по наређењу извршилаца злочина, сахранили без верског обреда и обележја. У нападу је манастир опустошен, а пожаром су уништени архива и библиотека. Према појединим сведочењима, ову групу предводили су Дража Марковић и Божидарка Дамњановић Кика, док је истраживач Милета Симић забележио и да је игуман Емилијан у једном тренутку покушао да побегне кроз прозор, али је

4 Приватна архива Александра Аздејковића, Сведочење игуманије Минодоре (Томић), настојатељице манастира Рајиновац, 20. августа 2015. године.

5 Архив Србије (АС), Ф-9, Окружни комитет КПЈ Младеновац, ОКМ-2-279. Извештај Комунистичке партије Југославије Грочанског среза.

ухваћен и додатно злостављан – „чунали су му браду и косу”, „ударали га кундацима”, „цепали му мантију” и „јахали га око манастира”. После свих мучења одвели су га недалеко од Манастира и убили. У извештају Светог архијерејског синода Светом архијерејском сабору СПЦ о раду од 1941. до 1947. наводи се да је јеромонах Емилијан убијен 1943. у Манастиру Рајиновац (Цомић 2003б: 111).

Према усменом сведочењу Живорада Јовановића, чији је отац Миливоје из Бегалице, био очевидац догађаја 1943. године, изведени су игуман Емилијан Бановачки и јерођакон Јован Орелников, млади монах руског порекла. Задржани су и испитивани под оптужбом да помажу четницима, што је игуман одбацио истичући да је Манастир свакоме пружао само хришћанску милостињу. Остали присутни су потом пуштени, док су игуман и јерођакон одведени. Током спровођења игуман је био изложен тешком физичком злостављању и испрљивању. Након вести да се у близини налази четнички одред, јерођакон Јован је претучен и остављен, док је игуман одведен у манастирску шуму, где је убијен на месту познатом као „Чесмица”. Потом су се нападачи повукли у правцу села Пударци.

Према усменом сведочењу, мештани су у страху од одмазде оклевали да преузму тело убијеног игумана Емилијана, али је Димитрије Велашевић, као најстарији и најугледнији међу њима, одлучио да сам ризикује. У зору је запрегао волове, отишао до места страдања, преузео тело и довезао га у манастир, где је истог јутра тајно сахрањено. У првим данима није се ни знало да је игуман сахрањен у манастиру, а касније су нове власти забраниле опело, помен и обележавање гроба.⁶

На страдање Манастира Рајиновац реаговали су и припадници Југословенске војске у отаџбини, који су настојали да покрену његову обнову након разарања. Према извештају генерала Недића из јануара 1944. године, помиње се официр ЈВУО, капетан Живан Лазовић, који је од локалног становништва захтевао да учествује у новој манастирској комплексу, али због ратних дејстава ово није спроведено у дело.⁷

Монашки живот је, ипак, након рата постепено обновљен, али је истовремено, манастир 1945. године остао без своје имовине, пошто су му одузети „сва земља и шума”, а већ наредне године конфисковане су и манастирске матичне књиге.

Због страха и сталног надзора Одељења за заштиту народа (ОЗНА), манастирска управа дуго није смела да постави крст нити било какво обележје на гробу игумана Емилијана. Као једино скромно обележје, на месту његовог погребња засађена је трешња, за коју су знали само монаси и најужи круг људи у манастиру. Много година касније подигнут је дрвени крст, али је временом иструлио, а нови није постављен, тако да је, након што је и трешња пропала и била уклоњена, тачно место сахране многострадалог игумана временом изгубљено.

Игуман Емилијан имао је сестру која је живела у Београду и која је годинама долазила у Манастир Рајиновац да посећује његов гроб, све до своје смрти. Данас се на манастирском гробљу налази спомен-обележје са именом јеромонаха Емилијана Бановачког, али се његови посмртни остаци не налазе на том месту, већ у његовој непосредној близини.

6 Приватна архива Александра Аздејковића, Сведочење Живорада Јовановића из Бегалице, 31. децембра 2024. године.

7 Војни Архив (ВА), НДА, кутија 91, документ 674-1.

Јерођакон Јован Орељников такође није смео да остане у манастиру, јер се плашио да би, као сведок злочина у Манастиру Рајиновац, могао бити ухапшен и ликвидан уколико би ОЗНА сазнала да је преживео. Уз помоћ добротвора успео је да емигрира у Сједињене Америчке Државе.⁸

Сећање на јерођакона Јована и игумана Емилијана остало је трајно присутно у породичним и локалним предањима, где су памћени као побожни и страдални духовници, а истовремено се у тим сведочењима истиче да су у појединим местима у околини Београда управо локалне комунистичке власти и органи безбедности спроводили најоштрије мере према свештенству и верницима.

1. 2. Јереј Бранислав Марковић – страдање умчарског пароха 1943. године

Јереј Бранислав Марковић служио је као парох у Умчарима при Храму Успења Пресвете Богородице. Рођен је 1904. године у Пожаревцу, а Богословију је завршио у Призрену 1926. године (Бован 2007: 421). На парохију у Умчарима постављен је 1938. године.⁹

Током ратних година јереј Бранислав Марковић остао је у својој парохији у Умчарима, где је обављао редовну свештеничку службу. Није учествовао у војним акцијама нити је био формално укључен у било какве оружане организације. Ипак, у разговорима са појединим мештанима јавно је износио своје ставове, изражавајући наклоност према Југословенској војсци у отаџбини и критички однос према комунистичком покрету, као и неслагање са одласком српске омладине у партизанске јединице.

Према сведочењима, неко из Умчара пријавио је партизанима да је свештеник Бранко наводно присталица четника и да подстиче народ да им се придружи. У јесен 1943. године група партизана упала је у порту храма, где се налазио парохијски дом у коме је живео са породицом. Када их је угледао кроз прозор, покушао је да изађе на задња врата куће, свестан да је под оптужбом која је раније коштала живота игумана Емилијана из Манастира Рајиновац. Страхујући за безбедност своје деце, намеравао је да се удаљи од куће, како би, уколико дође до најгорег, страдао далеко од њихових очију.

Међутим, нападачи су га пресрели на излазу, оборили и почели да туку и вређају. У покушају да се одбрани, дохватио је секиру која је стајала поред врата и ранио једног од њих у ногу. Након тога су му одузели оружје и усмртили га, оставивши његово тело унакажено поред куће, пред очима суруге и деце. Догађај је, према сведочењима, посматрао и један мештанин који је живео преко пута храма, а његова кћерка је касније више пута говорила свештеницима о трагедији коју је као четрнаестогодишња девојчица видела кроз прозор. У тренутку страдања, отац Бранислав имао је 39 година (Бован 2007: 421). Страдање јереја Бранислава Марковића догодило се 30. октобра 1943. године. Већ наредног дана, Црквеноопштински одбор одржао је седницу на којој је донета одлука да се сахрани у порти

8 Приватна архива Александра Аздејковића, *Сведочење Живорада Јовановића из Беџаљце*, 31. децембра 2024. године.

9 Приватна архива Александра Аздејковића, *Сведочење свештеника Дејана Тодоровића из Умчара*, 9. јануара 2025. године.

Храма Успења Пресвете Богородице у Умчарима, уз напомену да се по окончању рата његови посмртни остаци евентуално пренесу на сеоско гробље. Међутим, након ослобођења није било воље да се гроб мученички страдалог свештеника помера, те је остао да почива у порти храма у коме је служио.

У контексту страдања игумана Емилијана и каснијег убиства јереја Бранислава Марковића, у народном сећању посебно место заузима име Светозара Милићевића из Дражња, који је међу мештанима важио за истакнутог комунисту и човека од кога се страховало. Према сведочењима, управо је он био међу онима који су учествовали у упаду у Манастир Рајиновац и убиству игумана Емилијана 1943. године.¹⁰ У локалним предањима остао је упамћен као један од носилаца репресивних акција које су обележиле страдање свештенства и појединих мештана у грочанском крају.¹¹

Прегледом црквене архиве у Умчарима није пронађена готово никаква документација о свештенику Браниславу Марковићу, нити његова фотографија. Једини траг представља запис у записнику седнице црквеног одбора који бележи одлуку о његовој сахрани поред храма. У архиви се чува и стари Летопис у коме су пажљиво описани догађаји из ранијих периода, али су странице које се односе на време Другог светског рата поцепане, што додатно отежава реконструкцију догађаја и указује на могућност намерног уклањања трагова из тог раздобља.¹²

Прегледом спискова жртва Државне комисије за тајне гробнице убијених после 12. септембра 1944. Министарства правде Републике Србије, пронађено је име Бранка Марковића. Комисија је дошла до података на основу Архива града Београда АГБ, грађа: Списи НОО среза Грочанског, где стоји да је Бранко Марковић, свештеник из Умчара рођен 1900. страдао по ослобођењу, место страдања: А-непознато, стаус: нестало. Квалификација: није наведено.¹³ Постоје индиције да су поједини органи нове власти након ослобођења настојали да прикрију или замагле трагове извршених убиства. У појединим документима ОЗНЕ јавља се термин „законспирирати”, што указује на свесну праксу прикривања одређених података. Приликом пописивања ликвидираних лица, подаци су неретко уношени на основу непотпуних или површних сазнања.

Тако је у једном документу Народноослободилачког одбора у Гроцкој забележен само надимак свештеника, по коме је био познат у народу, док његово пуно име није наведено. Наведена година рођења није прецизна и делује као да је унета приближно. Као статус стоји „нестало”, иако је познато да је сахрањен поред храма. Посебно је упадљиво да у рубрици „квалификација” нема никаквог уписа, док се код многих других лица у истој документацији наводе одреднице попут „шпијун”, „сарадник ЈВуО”, „љотићевац”, „народни непријатељ” или „противник Комунистичке партије”.

10 Приватна архива Александра Аздејковића, *Сведочење свештеника Драјана Павловића из Београда*, 9. јануара 2025. године.

11 Приватна архива Александра Аздејковића, *Сведочење Живорада Јовановића из Беђаљице*, 31. децембра 2024. године.

12 Приватна архива Александра Аздејковића, *Сведочење свештеника Дејана Тодоровића из Умчара*, 9. јануара 2025. године.

13 Архив Државне комисије за тајне гробнице стрељаних после 12. септембра 1944. године, Регистар жртва, РКТГ-17566.

Ови пропусти указују на недоследности и површност у раду ОЗНЕ приликом послератног пописивања такозваних „народних непријатеља”. Увид у архивску грађу показује да сличне грешке у личним подацима нису изузетак, већ појава која се понавља у случајевима бројних страдалих грађана.

Тек након протекла више година од завршетка Другог светског рата, у *Лейо-иусу Храма Усијења Пресвете Богородице* у Умчарима забележено је име страдалог свештеника, при чему је наведено његово пуно и право име – Бранислав Марковић. Овај каснији упис представља један од ретких писаних трагова који потврђује његов идентитет у црквеној документацији (*Храм Усијења Пресвете Богородице у Умчарима*, 21. 3. 2016).

По окончању рата, Свети архијерејски синод образовао је посебну комисију са задатком да евидентира страдало свештенство Српске православне цркве. У оквиру те документације, у картон страдалих унета је и белешка о свештенику Браниславу Марковићу, пароху Друге умчарске парохије, уз напомену: „Убијен од партизана”.¹⁴

Судбина јереја Бранислава Марковића сведочи о положају свештенства у условима ратних и револуционарних обрачуна, у којима су идеолошке квалификације често замањивале смртну пресуду. Иако архивска грађа остаје непотпуна и делимично противречна, црквена документација и локално памћење омогућавају да се његова судбина сагледа као део ширег страдања свештенства Архиепископије београдско-карловачке током Другог светског рата.

ЗАКЉУЧАК

Страдање свештенства Српске православне цркве на територији Архиепископије београдско-карловачке током Другог светског рата показује вишеслојност насиља које је погађало престоницу: од непосредне погибије у априлском бомбардовању 1941. и савезничким нападима 1944. године, преко систематске окупационе контроле, хашшења и интернирања, до идеолошких обрачуна унутар локалних средина који су у појединим случајевима водили ка свирепим убиствима. Судбине страдалих у бомбардовањима код појединих храмова, заточење патријарха Гаврила, присуство свештеника у логору Бањица и стрељања на стратиштима попут Јајинаца, као и долазак прогнаног свештенства из НДХ, сведоче да је црква у ратном Београду деловала под сталним притиском власти и околности које су се брзо мењале, али су имале заједничку црту: тежњу ка контроли и дисциплиновању свештенства као друштвено утицајне групе.

Истовремено, студије случаја јеромонаха Емилијана (Бановачког) и јереја Бранислава Марковића показују да су поједини духовници постајали жртве деловања нове револуционарне власти у настајању, у којима су оптужбе и идеолошке етикете добијале тежину пресуде. Ове трагедије прати и уочљива послератна празнина у изворима: оштећени или непотпуни летописи, одсуство фотографија, недоследности у евиденцијама и неслагања у личним подацима, што упућује

14 АСин. СПЦ, Картони страдалих свештеника Архиепископије београдско-карловачке, П 11.

на потребу критичког рада са грађом и упоредног читања различитих сведочанстава. Истраживање страдања, стога, не подразумева само утврђивање броја жртава, већ и анализу начина на који су трагови насиља у појединим случајевима потискивани или недовољно документовани. Ипак, упркос таквим ограничењима, црквено и породично памћење, као и делимично очувана документација, омогућавају да се страдање свештенства сагледа као значајан сегмент историје Архиепископије београдско-карловачке током Другог светског рата.

ИЗВОРИ

- Архив Државне комисије за тајне гробнице стрељаних после 12. септембра 1944. године, Регистар жртава, РКТТ-17566.
- Архив Синода Српске православне цркве, Картони страдалих свештеника Архиепископије београдско-карловачке.
- Архив Синода Српске православне цркве, Списак страдалих свештеника.
- Архив Србије (АС), Ђ-9, Окружни комитет КПЈ Младеновац, ОКМ-2-279. Извештај Комунистичке партије Југославије Грочанског среза.
- Војни Архив, НДА, кутија 91, документ 674-1.
- Историјски архив Београда, Уверење о заточеницима логора на Бањици за: Стојановић Милутина, Павловић Милорада, Богдановић Живка, Николић Милоја и Јовановић Драгољуба.
- Историјски архив Београда, Логор Бањица, Логораши, Књиге заточеника концентрационог логора Београд-Бањица 1941–1944.
- Приватна архива Александра Аздејковића, *Сведочење ијуманије Минодоре (Томић), насјојайилице манасџири Рајиновац*, 20. августа 2015. године.
- Приватна архива Александра Аздејковића, *Сведочење Живорада Јовановића из Бејаљнице*, 31. децембра 2024. године.
- Приватна архива Александра Аздејковића, *Сведочење свешћеника Дејана Тодоровића из Умчара*, 9. јануара 2025. године.
- Приватна архива Александра Аздејковића, *Сведочење свешћеника Драјана Павловића из Београда*, 9. јануара 2025. године.
- Историјски архив Београда, Уверење о заточеницима логора на Бањици за: Стојановић Милутина, Павловић Милорада, Богдановић Живка, Николић Милоја и Јовановић Драгољуба.
- Историјски архив Београда, Логор Бањица, Логораши, Књиге заточеника концентрационог логора Београд-Бањица 1941–1944.

ЛИТЕРАТУРА

- Бован 2007: Владимир Бован. *Призренска дојословија*. Ниш: Српска православна богословија Светог Кирила и Методија у Призрену – привремено у Нишу.
- Глишић 1970: Венцеслав Глишић. *Терор и злочини нацистичке Немачке у Србији 1941–1945*. Београд: Рад.
- Ђурић 1997: Вељко Ђурић. *Голођа Српске Православне Цркве 1941–1945*. Београд: Народна књига.
- Јевтић 1991. Атанасије Јевтић. „Документа Српска Црква у Другом светском рату, Из архива Св. Архиепископа Синода Српске Православне Цркве”. *Зборник Србија и коменџари за 1990/1991*. Београд: Задужбина Милоша Црњанског.
- Кокотовић 2024: Будимир Кокотовић. *Свети Свешћеномученици јорњокарловачки*. Београд–Карловац: Мартириа.
- Миахиловић 1941. Милован Миахиловић. *Лешојис Вазнесењске Цркве у Београду*. <<http://crkvavaznesenjagospodnje.rs/>>. [24. 9. 2017].

- Никитовић 1999: Арсеније Никитовић. *Манастир Рајиновац*. Београд: Штампарија Српске патријаршије.
- Сјоменица *йрвославних свешћеника 1941–1945* 1960. Београд: Савез удружења православног свештенства ФНРЈ.
- Павловић 2000: Миодраг Павловић. *Узурпатори неба*. Нови Сад: Прометеј.
- Пауновић 2020: Тијана Пауновић. *Жриве анилоамеричких бомбардовања Београда 1944. године*. Београд: Музеј жртава геноцида.
- Пилиповић 2024: Радован Пилиповић. *Манастир Рајиновац*. Београд: Издавачка фондација Архиепископије београдско-карловачке.
- Умчари Село 2016: „Храм Успења Пресвете Богородице у Умчарима”. Facebook, 21. 3. 2016. <<https://www.facebook.com/umcarci/posts/>>. [15. 1. 2025].
- Храм Светог Александра Невског, 2020: *Краћи историјати храма*. <<https://невскихрам.срб/историјат-градње-храма>>. [25. 1. 2025].
- Џомић 2003: Велибор Џомић. *Сйрадање Србске цркве од комуниста*, 1–2. Цетиње: Светигора.

Eva S. MIRKOVIĆ

Aleksandar M. AZDEJKOVIĆ

“ENDURE WITH HONOR”: THE CLERGY OF THE ARCHBISHOPRIC
OF BELGRADE-KARLOVCI BETWEEN BOMBS, CAMPS,
AND EXTRAJUDICIAL EXECUTIONS (1941–1944)

SUMMARY

This paper examines the suffering of the clergy of the Serbian Orthodox Church within the territory of the Archbishopric of Belgrade-Karlovci during the Second World War. The aim of the study is to analyse the complex position of the clergy under conditions of wartime destruction, occupation repression, and revolutionary violence. The research is based on the analysis of archival materials, church documentation, parish chronicles, memoir sources, and recorded oral testimonies, with a critical comparison of data from different sources.

The findings indicate that the clergy were exposed to multiple forms of persecution and suffering. Some perished during the German bombing of Belgrade in April 1941 and the Allied air raids of 1944, while others were subjected to arrest, imprisonment, and internment in camps such as Banjica. A significant number of clergy members also faced ideological accusations and were executed without trial in the context of revolutionary purges.

Special attention is given to the case studies of Hieromonk Emilijan (Banovački), abbot of the Monastery of Rajinovac, and Priest Branislav Marković of Umčari. Their tragic fates illustrate the mechanisms of local ideological conflicts and extrajudicial executions that marked the final years of the war and the immediate post-war period. The study concludes that the suffering of the clergy represents an important indicator of the position of the Church within the Archbishopric of Belgrade-Karlovci in the context of occupation, wartime devastation, and ideological conflicts.

Keywords: Serbian Orthodox Church, Archbishopric of Belgrade-Karlovci, Second World War, clergy, repression, Hieromonk Emilijan, Priest Branislav Marković.